

УДК 34:92 (477)

Бернадський Б. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільного розвитку та
суспільно-владних відносин Національної
академії державного управління при
Президентові України

МІСЦЕ УСТАНОВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізується використання пенітенціарних закладів Російської імперії в забезпеченні її державної безпеки. Розглядаються окремі аспекти оперативно-розшукової роботи в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: пенітенціарна система; контррозвідка; Російська імперія; агентура.

В статье анализируется использование пенитенциарных учреждений Российской империи в обеспечении ее государственной безопасности. Рассматриваются отдельные аспекты оперативно-розыскной деятельности в местах лишения свободы.

Ключевые слова: пенитенциарная система; контрразведка; Российская империя; агентура.

Постановка проблеми. Прийняття Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» докорінно змінило статус цієї діяльності. Вона стала самостійною державно-правовою формою боротьби зі злочинністю, зберігши, водночас, свій негласний вузькопрофесійний характер. Водночас слід відзначити, що існує вона від часу появи держави, хоча тривалий час і не була належним чином формалізована. Маючи, без перебільшення, всеохопний характер, вона не лишила осторонь і установи пенітенціарної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти оперативно-розшукової діяльності в місцях позбавлення волі вже стали об'єктом зацікавлення чималої кількості віт-

чизняних та зарубіжних вчених: О. Ярмиша, І. Богатирьова, Є. Анісімова та багатьох інших. Причому деякі дослідники дійшли висновку про відсутність у Російській імперії оперативного обслуговування місць позбавлення волі. Хоча А. Агарков справедливо вказує на істотні зміни за цим напрямом, однак, підсумовуючи, що ті не мали на меті боротьбу з пенітенціарною злочинністю. На це стали звертати увагу після повстання декабристів. Надалі історичний розвиток правоохоронних органів зумовив необхідність оперативної роботи в пенітенціарній системі [1, с. 7–80].

Постановка завдання. Тому, не беручи під сумнів загальні твердження стосовно оперативної діяль-

ності в місцях позбавлення волі в Російській імперії, слід з'ясувати місце пенітенціарних установ у забезпеченні контррозвідувального режиму.

Виклад основного матеріалу.

Становлення начал контррозвідувального режиму і, власне, пенітенціарної системи ми можемо простежити від часу появи Російської імперії, тобто з епохи Петра I. Держава, що базувалася на ідеї необмеженої монархічної влади мілітаристського характеру, стала розглядатися як найвища цінність. Абсолютна монархія, здійснюючи владу в тоталітарно-авторитарних формах, потребувала надійної інформації про підготовку і скоєння злочинів, передусім політичних. З огляду на популярну концепцію «загального блага» і доктрини «поліцейської держави», Петро I вбачав поліцію ледь чи не єдиним інструментом побудови омріяної регулярної держави і облаштування такого ж регулярного життя підданих. Згідно ж із концепцією камералізму, державний контроль мусив мати всеохопний характер і, з огляду на потреби державної безпеки, відповідні органи не могли не вести розшукової роботи в місцях позбавлення волі.

Істотну роботу тут проводило духовенство, яке стало розглядатися державою як посадові особи, що перебувають на службі поряд з іншими чиновниками. Обмеження таємниці сповіді, що здійснювалось відповідно до особистих вказівок Петра I і яке знайшло своє відображення в Указі Синоду від 17 травня 1722 р. і так званому «Доповненні до Духовного регламенту», передбачало не лише інформування про здійснені державні злочини, а навіть про їх намір. Фактично, так було закладено основу внутрішньокамерної розробки. Священи-

ки виступали в ролі помічників слідчих, схилиючи до зізнання підозрюваних, сповідуючи їх та звітуючи про роботу. Духівник міг зберегти таємницю за умови каяття того, хто сповідався. Водночас він сам визначав щирість особи, і в разі сумнівів був зобов'язаний не допускати того до причастя, паралельно інформуючи про підозри Таємну канцелярію [2, с. 701–702; 3, с. 85–86, 638].

Такі доноси священиків оформлювались у вигляді протоколу. Аналізуючи їх, Є. Анісімов навіть вирішив запровадити поняття «сповідальних показів». Їх значення при розслідуванні державних злочинів було настільки вагомим, що мало місце відтермінування виконання вироків у випадку відмови засуджених від сповіді для з'ясування цього. Адже вважалося, що на сповіді віруючий не може казати неправду [4, с. 435–436].

Водночас стала застосовуватися і класична, так би мовити, розробка з використанням агентури. Щоправда, у XVIII ст. це було справою окремих ентузіастів. Серед них можна вказати легендарного Григорія Левшутіна, що виступав у ролях як в'язня, так і конвоїра. Можна згадати також турецького військовополоненого, захопленого в Очакові і згодом заарештованого за шпигунство, Карла Левія, що не лише робив доноси, а й розробляв проекти вдосконалення розшукової діяльності. До речі, саме йому належить істотна роль у критичній розвідувальній мережі де Шетарді [4, с. 196–197].

Поряд із інституціоналізацією контррозвідки, що здійснювалася в цей час, відбулися зміни і в трактуванні самого ув'язнення. Якщо на початку воно розглядалося як кара, по-

еднана із іншими видами покарань, то у XVIII ст. воно здебільшого виконувало функцію превенції, і на Гетьманщині арешт був основним запобіжним засобом для уникнення втечі підозрюваного під час слідства. Причому найчастішою причиною арешту було якраз т. зв. «безпаспортство», тобто порушення вимог паспортного режиму (35,3 % усіх арештів). Загалом, найбільш поширеними були якраз арешти за злочини проти системи влади, незаконний перетин державного кордону. Використовувався арешт і для нейтралізації потенційно небезпечних осіб. Зокрема, у Києві восени 1702 р. було заарештовано якогось француза Капуна, що становив загрозу успіху посольства П. Толстого в Стамбул [5, с. 32–33, 40; 6, с. 304–305].

Черговим вагомим етапом стало утворення Управи благочиння 1782 р., до обов'язків приставів якої було віднесено роботу в середовищі ув'язнених. Процес формування пенітенціарної системи в Російській імперії завершився 11 грудня 1879 р. із прийняттям Закону «Про основні положення, що мали бути керівництвом при реорганізації тюремної частини і при перегляді Уложення про покарання». З його прийняттям до складу МВС було включено спеціальний орган – Головне тюремне управління, працівники якого мусили залучати засуджених до отриман-

ня інформації про злочини та злочинні наміри. Невдовзі, з 1882 р., в імперії став функціонувати контррозвідувальний режим¹.

Така структура, коли і сама спецслужба, і система тюремних установ входили до складу одного відомства – МВС, значно спрощувала порядок взаємодії між ними. Передусім, у вербувальному процесі. Агатурний метод був і залишається ядром оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності протягом усього часу існування, базуючись на психологічному процесі комунікації. А сильний емоційний стрес, послаблення контролю за поведінкою в умовах ув'язнення лише сприяли успішному вербуванню. З цією метою в тюрмах було розроблено цілу систему маніпуляції психічним станом в'язнів, послаблення їх волі до опору при спілкуванні з оперативними працівниками. Зокрема, коли у 1909 р. проводилася ревізія тюремних бібліотек, перевагу було віддано літературі напівпорнографічного змісту [7, с. 231].

Хоча, якщо вести мову про вербування, то найбільш активно цей процес здійснювався не в тюрмах, а в закладах тимчасового утримання заарештованих. Начальник Волинського ГЖУ полковник Гофман, наприклад, навіть наполягав на тому, що найефективнішим способом є саме вербування при обшуках та арештах

¹ Аналізуючи репресивно-каральну систему самодержавства, Р. Пайпс прийшов до висновку, що добре продумана і гнучка система політичної поліції, створена в Росії на початку 1880-их років була унікальною з двох причин. До Першої світової війни в жодній країні світу не було двох видів поліції: для захисту держави і для захисту її підданих. Крім того, у Росії поліцейські органи були звільнені від необхідності передавати заарештованих судовим властям. А з 1881 р. в справі про політичні злочини Корпус жандармів не підлягав судовому нагляду. Контроль за його діяльністю мав бюрократичний, внутрішньовідомчий характер. У 80-ті роки політичні злочини стали каратись адміністративними заходами, що вживались органами державної безпеки. Ці риси роблять поліцейські установи пізнього періоду царської Росії предтечами всіх органів політичної поліції ХХ століття.

[8, арк. 26 зв.]. Такої ж думки дотримувався і генерал Герасимов, розпорядившись про вербування за результатами допитів. Не гребував цією практикою і перший керівник російської військової контррозвідки ротмістр Лавров, про що збереглися спогади С. Алілуєва.

Ця практика була узагальнена та отримала нормативне закріплення в Інструкції з організації і ведення внутрішнього спостереження 1907 р. та її вдосконаленому варіанті 1914 р. В останній уперше вже підкреслювалася необхідність залучення до оперативної (контррозвідувальної) діяльності як її суб'єктів працівників пенітенціарної системи. З'являється і такий різновид негласних джерел, як тюремна агентура.

Таким чином, на вимогу Департаменту поліції, роботу спецслужб і в цій сфері було поставлено на агентурну основу. При цьому власне вербуванням вона не обмежувалася. Пенітенціарні установи використовувались і для забезпечення конспірації в роботі з агентом, відведення від нього підозр. При цьому з агентом постійно проводилися співбесіди, які мали на меті не допустити появи в нього почуття образи. Саме таким чином було врятовано від провалу одного з найбільш ефективних агентів російської контррозвідки в роки Першої світової війни Б. Доліна [9, арк. 5-6].

Утім, лише забезпеченням роботи з агентурою співпраця з тюремним відомством не обмежувалася. Специфіка психічного стану заарештованої людини активно використовувалась і при провадженні дізнань. Зокрема, лише таким чином вдалося викрити, змусивши до чистосердечних показів, агента японської, німе-

цької та австро-угорської розвідок ротмістра І. Івкова, доказова база стосовно якого була відверто недостатньою. У всіх випадках при початку дізнання обвинуваченого могли ув'язнювати під варту. Навіть у тому випадку, якщо санкція за протиправне діяння не передбачала ув'язнення. Закон вважав такі дії необхідними задля унеможливлення контактів підозрюваного зі співниками чи між собою. Передача справи до попереднього слідства не припиняла подальших розшукових заходів [10; 11, с. 111-112].

На тісній взаємодії контррозвідки зі слідчими органами та керівництвом пенітенціарних установ акцентувала увагу й Інструкція начальника контррозвідувальних відділень [12, с. 85-94]. Урешті, з початком Першої світової війни більшість контррозвідувальних заходів звелися до ізоляції підозрілих осіб чи тих, хто ними вважалися, на шкоду ретельному оперативному вивченню всіх обставин справ. При цьому органи військової контррозвідки впадали в крайнощі. Якщо на початку війни вони здійснювали арешти не лише за наявності підозр, а й за можливості їх виникнення в майбутньому, таким чином паралізувавши, через перевантаження, роботу тюремного відомства в прифронтовій смузі, то з 1916 р., навпаки, має місце ігнорування агентурної інформації, а розслідування з майже обов'язковим одночасним арештом здійснювалося лише за наявності показів свідків. У будь-якому разі саме така практика, на вимогу генерала Каледіна, утвердилася серед контррозвідників 8-ї армії Південно-Західного фронту [13, арк. 508, 511, 513].

Такі дії зумовлювалися вимогами Настанови з контррозвідки у воєнний час від 6 червня 1915 р., що вимагала якнайшвидшого завершення будь-якої відкритої справи, не відволікаючись на ретельну її розробку, щоб «не відставати у розвитку контррозвідувальної діяльності в інших напрямках у відповідності до змін обстановки». За таких обставин контррозвідувальна діяльність штабів армій (фронти все ж мали більший простір) зводилася до процесуальних дій після проведених арештів. Неповноцінність такого підходу усвідомлювали й самі військові контррозвідники, із заздністю констатуючи ґрунтовність жандармських розслідувань та нарікаючи на власний поспіх, зумовлений побоюваннями того, що невміле спостереження могло призвести до втечі вже викритого шпигуна. Тож у більшості випадків доказова база збиралася, коли підозрювана особа вже перебувала під вартою [12, с. 165–186; 14, с. 58].

Показовим у цьому плані є лист колишнього генерал-губернатора Галичини графа Бобринського до головного начальника постачань Південно-Західного фронту від 2 лютого 1916 року. Намагаючись якось сформулювати думку про кількість справді викритих шпигунів із великої маси заарештованих, він зрештою все закреслив і написав: «більшість яких вислано лише за підозрою у шпигунстві» [15, арк. 338].

Пік правової сваволі припадає на час т. зв. «Великого відступу» 1915 р., після завершення якого Міністерство юстиції змушене було, за погодженням з МВС, створити низку міжвідомчих комісій (на Південно-Західному фронті це була «комісія Кнорінга»), що мали з'ясувати доці-

льність проведених арештів та законність перебування під вартою всіх евакуйованих з Польщі, Прибалтики та Галичини. У тому числі й за підозрою у шпигунстві [15, арк. 338, 47].

На підставі аналізу звітів цих комісій можемо стверджувати, що всі заарештовані за підозрою в шпигунстві особи поділялися на дві категорії: ті, що рахувалися за жандармським управлінням, та ті, що передавалися до тюрем за загальними іменними списками. Поява останніх зумовлювалась істотним зростанням кількості суб'єктів контррозвідувальної діяльності. У ряді випадків військова влада взяла на себе виконання невласливих їй контррозвідувальних функцій, тож і діяла відповідно до притаманного правового невігластва: «Арешти в межах армійських районів здійснювалися різними особами, починаючи з військових чинів, що мали те чи інше відношення до підтримання безпеки і порядку в тилу, як начальники роз'їздів, дозорів, караулів, етапні коменданти, агенти розвідувальних відділень, так і стройовими начальниками. Таке затримання здійснювалося зовсім без дотримання встановлених на те правил (пред'явлення обвинувачення, складення постанов і т. д.)». Заарештовані здавалися на етап або без документів, або із записками: «за шпигунство», «за підозрою у шпигунстві», «вороже ставлення», або просто «для висилки вглиб Росії». Після цього вони потрапляли в розпорядження градоначальника, який і готував постанову про затримання. До розпорядження генерал-губернатора вони перебували в тюрмі. А подальша евакуація повністю дезорганізувала облік у прифронтових установах Головного тюремного управління. Згодом у списках трапля-

лися прізвища, на які ніхто не відгукувався, і навпаки, траплялися особи, яких у списках не було. Доволі звичними були клопотання осіб, що намагалися хоча б дізнатися причину свого перебування в місцях позбавлення волі. Такий стан справ суперечив вимогам ст. 19 Статуту карного судочинства, тож відповідно до ордеру Міністра юстиції незаконно утримувані в тюрмах підлягали негайному звільненню з-під варти [15, арк. 172–173, 86]. Утім, фактів про такі звільнення в нас майже немає.

Ведучи мову про контррозвідку в роки Першої світової війни, не можна не згадати і роботу в середовищі військовополонених, певна кількість яких перебувала в закладах пенітенціарної системи. На початковому етапі в цьому середовищі, як правило, використовували роботу таємних агентів, а в тих приміщеннях, де утримувалися офіцери, навіть установлювалися пристрої для підслуховування. Однак з 1915 р. масовість здачі в полон спричинила і зменшення уваги до них контррозвідальних органів. Це було характерним для всіх сторін, що ворогували.

Та вже в грудні 1916 р. видано вказівку обов'язково пропускати через цензуру всю кореспонденцію, що надходить з Відня і Будапешта для ознайомлення полонених і відсилається назад (наприклад, опитувальні листи). Допускалося, що симпатичним чорнилом туди можуть заноситися відомості шпигунського характеру. Ці побоювання були небезпідставними. М. Ронге визнавав, що австрійські агенти користувалися поштовими картками військовополонених, куди за допомогою шифру заносилася розвідувальна інформація. А інформація про пропаганду

серед військовополонених потрапила навіть у зведення про організацію шпигунства, яку штаб Південно-Західного фронту в 1916 р. надіслав до Департаменту поліції. Мали місце також спроби використання з розвідувальною метою закладів Міжнародного Червоного Хреста [13, арк. 21].

5 червня 1916 року в циркулярі Департаменту поліції для губернаторів і градоначальників повідомлялося, що в різних місцях, призначених для перебування іноземців, стали утворюватися злочинні організації, які за плату передавали їм паспорти та інші документи. Це полегшувалося можливістю спілкування полонених з приватними особами, особливо з комісіонерами. Контроль за належною ізоляцією полонених покладався на 8-ме діловодство Департаменту [13, арк. 522].

Попри небезпеку здійснення диверсійних актів, військовополонені безпосередньо опинялись у середовищі, у якому, при належній організації справи, могли отримувати таємну інформацію. Штаб Корпусу жандармів надав відповідним управлінням право накладати на військовополонених дисциплінарні стягнення, таким чином поклавши на них відповідальність за їх охорону. Унтер-офіцери зобов'язувалися затримувати абсолютно всіх полонених, що з'являлися поблизу станцій. Однак цю роботу ніхто виконувати не хотів.

Висновки. Таким чином, пенітенціарні установи Російської імперії пройшли певну еволюцію від установ лише виконання покарань до важливої структурної ланки забезпечення контррозвідального режиму в країні. Напрацювання того часу були використані й у подальші роки.

Список використаних джерел

1. Агарков А. В. История возникновения и развития оперативных подразделений в местах лишения свободы. *Вестник оперативно-розыскной деятельности*. 2005. Специальный выпуск. С. 7–80.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : в 45 т. Т. 6. Санкт-Петербург, 1830. 818 с.
3. Верховский Л. В. Учреждение духовной коллегии и духовный регламент / Л. В. Верховский. Ростов на Дону, 1916. Т. 1. 686 с.
4. Анисимов Е. В. Дыба и кнут. Политический розыск и тайная полиция в XVIII веке. Москва : Новое литературное обозрение, 1999. 720 с.
5. Сапронов А. Л. Тюремне ув'язнення в Гетьманщині середини XVIII століття як фільтр від незнайомих (за матеріалами Стародубського полку). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2018. Вип. 46. С. 30–44.
6. Станіславський В. Подорож російського посла Петра Толстого до Туреччини теренами Гетьманщини та Правобережжя у 1702 році: дипломатичні прийоми, дорожні випадки, взаємини із Іваном Мазепою та Семеном Палієм. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип.13–14. С. 287–307.
7. Психология предательства (из воспоминаний «сотрудника»). *Былое*. 1924. № 27–28. С. 225–237.
8. Центральний державний архів України у м. Києві. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 429.
9. Центральний державний архів України у м. Києві. Ф. 2233. Оп. 3. Спр. 32.
10. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102. Оп. 316. Д. 116. Ч. 5.
11. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / Сост. В. М. Попов. Кобеляки, 1913. 730 с.
12. Из истории русской контрразведки: сборник документов / Сост. И. Никитинский. Москва : ГАУ НКВД СССР, 1946. 353 с.
13. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200.
14. Устинов С. М. Записки начальника контр-разведки. Белград : Свесловенска книжара, 1922. 148 с.
15. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 896.

B. Bernadsky,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Chair of the Social Development and Relations Between the Civil Society and Authorities, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

OF THE INSTITUTIONS OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES

The article analyzes the use of penitentiary institutions of the Russian Empire in ensuring the state security. Certain aspects of the operational-search activities at the places of deprivation of liberty are considered.

The inner intelligence service itself and the prison system in general were the parts of the same agency – Ministry of Internal Affairs. It simplified the order of interaction between them, in particular in the recruiting process of the agents. The use of the secret agents has always been the core method of the operational-search and counter-intelligence activities. It is based on the psychological process of communication. The strong emotional stress and weakening the control over the behavior in custody contributed to the successful recruitment of the secret agents. For that purpose, the system of manipulation by the mental state of prisoners, as well as weakening of their resistance will in dealing with search-operational personnel, was developed in prisons. In particular, when in 1909 the revision of the prison libraries was done, it is revealed, that the preference was given to the literature of the semi-pornographic content.

Along with the institutionalization of counterintelligence, which was carried out at this time, there were changes in the treatment of the inmates and detainees. At the beginning it was considered as a punishment combined with other types of punishment, then it had already performed a preventive function. Specificity of the mental state of the detainees was also actively used in conducting inquiries. Thus, the penitentiary institutions of the Russian Empire passed the evolution from the institutions of the execution of sentences to the important structural unit for the provision of counter-intelligence in the country.

Keywords: *penitentiary system; counterintelligence; Russian Empire; agency.*

Надійшла до редакції 10.12.2018